

Sierskan Proba

Faltonia Betitia Proba och hennes dikt Cento Vergilianus

Sigrid Schottenius Cullhed

Faltonia Betitia Proba (ca 310–370) var en av Roms första kristna poeter och en av ytterst få antika kvinnliga författare vars litterära verk finns bevarat. Hennes 694 versrader långa så kallade *cento*¹⁵⁸ (lat. för lapptäcke) består av verser från Vergilius (70–19 f.Kr.) tre diktverk *Aeneiden*, *Georgica* och *Eklogerna*, men återberättar episoder ur Gamla och Nya Testamentet. I modern tid har centogenren ofta betraktats som ett bevis på senantikens litterära dekadens och brist på litterär inspiration. I samma anda har Probas dikt bedömts som en undermålig litterär produkt, vars enda sanna värde ligger i att den speglar en from moders och makas ambition att lära sin familj kristendomshistoria. Här kommer jag i stället, med ett antal nedslag, visa att *Centot* i själva verket är en avancerad och nyskapande dikt och att dess litterära metoder föregriper delar av den medeltida litteraturen. Därefter följer en genomgång av handskrifter och tidiga tryck som visar att hennes dikt spelade en mer betydande roll i den medeltida latinska texttraditionen och för tidigmodernitetens ”återupptäckt” av antiken än vad man tidigare har vetat om. I båda fallen finns en tydlig genusförankring; dels eftersom Proba tidigt attraherade kvinnliga läsare och senare fick stor betydelse för den tidigmoderna feminismen och dels eftersom hennes text innehåller en rad könsöverskridande litterära återbruk som utmanar den vanliga bilden av henne i den samtida forskningen såsom en konservativ röst i ett samhälle där de traditionella romerska genusrollerna var satta i förändring.

158 Cento är termen för ett poetiskt verk som består av hela och halva verser hämtade från välkända dikter, men satta i en ny ordning så att de får en annan betydelse. Inslag av centoniserade verser i litteratur förekom redan i fyrahundratalets Athen. Se särskilt Aristophanes, *Grodorna* 1264–68, 1285–95 och 1309–22 (från Euripides) och *Freden* 1089–93, 1270–74, 1282–83 och 1286–87 (från Homeros); jfr Eduard Stemplinger, *Das Plagiat in der griechischen Literatur* (Leipzig 1912) s. 194; Giovanni Salanitro, *Medea: introduzione, testo critico, traduzione ed indici* (Rome 1981) s. 21; Martin Bāzil, *Centones christiani: Métamorphoses d'une forme intertextuelle dans la poésie latine chrétienne de l'Antiquité tardive* (Paris 2009) s. 50.

Poeten Proba

Faltonia Betitia Proba levde under mitten av 300-talet och hörde till den romerska senatsaristokratin. Hennes far Petronius Probianus var konsul år 322 och hon var gift med Clodius Celsinus Adelphius som innehade en högt uppsatt ämbetsmannapost i egenskap av prefekt i Rom år 351. Flera av hennes kvinnliga ättlingar skulle bli betydelsefulla personer under kristnandet av Rom. När hennes barnbarn Anicia Faltonia Proba († före 432) hade blivit änka efter den förmögne romerske konsuln Sextus Petronius Probus († ca 390) gjorde hon stora donationer till kyrkan. Det finns kvar brev till henne från två av kyrkans främsta teologer, bland andra Johannes Chrysostomos († 407) och Augustinus av Hippo (354–430), i vilka det framgår att hon hade bett dem om vägledning i kristen tro och praktik. Efter visigoternas plundring i Rom 410 flydde Anicia Faltonia Proba till Afrika tillsammans med sin svärdotter Anicia Juliana och sitt barnbarn Demetrias, som vigde sitt liv åt kristen askes.¹⁵⁹

Det finns inte lika många externa textdokument som kan kopplas till den äldre Proba. Den huvudsakliga källan är krönikören och ärkebiskopen Isidor av Sevilla's (ca 560–636) encyklopediska verk *Om berömda män*, där hon beskrivs som enda kvinna bland kyrkans män (PL 83.1093a). Han skriver att Proba var gift med Adelphius och skrev ett cento om Kristus med verser från Vergilius.¹⁶⁰ I en av de äldsta Proba-handskrifterna från sju- eller åttahundratalet (Pal. Lat 1753) tillskrivs också denna äldre Proba dikten. Ändå har en rad forskare sedan femtonhundratalet argumenterat att det var den yngre Proba, Anicia Faltonia Proba, som var centonisten.¹⁶¹

159 Se Franca Ela Consolino, "Tradizionalismo e trasgressione nell'élite senatoria romana: ritratti di signore fra la fine del IV e l'inizio del V secolo", i Rita Lizzi Testa (red.), *Le trasformazioni delle élites in età tardoantica* (Rom 2006) s. 65–139, särsk. s. 110–15.

160 Se även Isidor av Sevilla, *Etymologiae* 1.39.26 (ed. Lindsay, OCT).

161 Heinrich Meibom, *Virgilio-Centones auctorum notae optima, antiquorum et recentium* (Helmstadt 1597) s. 3; Antonio Possevino, *Apparatus sacer ad scriptores veteris et Novi Testamenti* (Cologne 1608 [1602]) s. 297f; Gerhard Johannes Vossius, *De veterum poetarum temporibus libri II, qui sunt de poetis Graecis et Latinis* (Amsterdam 1654) s. 60; Casimir Oudin, *Casimiri Oudin commentarius de scriptoribus ecclesiae antiquis* (Leipzig 1722) s. 900f; Joseph von Aschbach, *Die Anicier und die römische Dichterin Proba* (Wien 1870) s. 422–25; Danuta Shanzer, "The Anonymous *Carmen contra paganos* and the Date and Identity of the Centonist Proba", *Revue des Études Augustiniennes* 32 (1986) s. 232–48; Danuta Shanzer, "The date and identity of the centonist Proba", *Recherches des Études Augustiniennes* 27 (1994) s. 75–96; Timothy D. Barnes, "An Urban Prefect and His Wife", *Classical Quarterly* 56 (2006) s. 249–56.

Hittills har dock inga argument kullkastat den traditionella dateringen, om vilken det numera råder relativ konsensus.¹⁶²

Centots poetiska språk

Nitton- och tjugohundratalets forskning på Probas *Cento* har ofta kretsat kring författarens identitet och intentioner. Man har velat veta mer om henne, vem hon var och varför hon skrev dikten. Forskare har ofta sökt svar på detta i själva texten, vilket har gett upphov till biografisk rundgång där föreställningar om poeten som från början uppstått genom biografiska tolkningar av dikten bekräftas i ytterligare en serie biografiska läsningar.¹⁶³ Den metoden blir särskilt problematisk då den anläggs på en text som *Centot*. I och med att dikten är sammansatt av verser från andra verk ger den utrymme åt en mängd olika, ofta motstridiga tolkningar och kan knappast läsas som en direkt kanal för författarens personliga tankar och känslor.

Biografiseringen tar ofta sin början i dikten inledning (1–55), dess så kallade interludium (ett mellanspel mitt i dikten där poeten avbryter berättandet och riktar sig direkt till åhörarna eller läsarna med en personlig röst, 333–46), och epilogen (688–94). I de här sektionerna finns ett personligt tilltal som uppfattas som en ingång till poetens inre liv. Författaren skapar här en känsla av närhet och autenticitet, vilket senare utvecklades till ett stildrag i den kristna poesin. I en inledande bön vänder sig diktjaget till den ”allsmäktige Guden” (*deus omnipotens*, 9),¹⁶⁴ ber honom att ta emot hennes ”heliga sång” (*carmen sacrum*, 9) och

162 Se diskussion i Sigrid Schottenius Cullhed, *Proba the prophet: The Christian Virgilian Cento of Faltonia Betitia Proba* (Leiden 2015) s. 20–23.

163 Se Filippo Ermini, *Il Centone di Proba e la poesia centonaria latina: studi* (Rom 1909) *passim*; Caterina Cariddi, *Il centone di Proba Petronia: nobildonna del IV secolo della letteratura cristiana* (Naples 1971) *passim*; Elizabeth A. Clark & Diane Hatch, *The golden bough, the oaken cross: the Virgilian Cento of Faltonia Betitia Proba* (Chico, CA 1981) *passim*; Ronald G. Kastner & Ann Millin, ”Proba, Cento: Introduction”, i Patricia Wilson-Kastner et al. (reds.) *A lost tradition: women writers of the early church* (Lanham 1981) s. 33–44; Zoja Pavlovskis, ”Proba and the Semiotics of Virgilian Narrative”, *Vergilius* 35 (1989) s. 70–84; John Curran, *Pagan city and Christian capital: Rome in the fourth century* (Oxford 2000) s. 283–84; Joyce E. Salisbury, *Encyclopedia of Women in the Ancient World* (Oxford 2001) s. 287–89; Kate Cooper, *The fall of the Roman household* (Cambridge 2007) s. 61–68; David G. Hunter, *Marriage, celibacy, and heresy in ancient Christianity: the jovinianist controversy* (Oxford 2007) s. 68–71; Antonia Badini & Antonia Rizzi, *Il Centone: Proba: Introduzione, testo, traduzione e commento* (Bologna 2011) *passim*; Karl Olav Sandnes, *The Gospel ”according to Homer and Virgil”: cento and canon* (Leiden 2011) *passim*. Jfr diskussion i Cullhed (2015) 47–54.

164 Alla citat latinska från centot kommer från Karl Schenkl, *Poetae Christiani Minores*, CSEL 16 (Wien 1888) s. 566–609.

”lösa den sjufaldige andens tal” (*aeternique septemplicis ora resolve*, 10). Hon skriver sedan in sitt namn i dikten: ”Så att jag, Proba, ska kunna berätta om poetens alla mysterier” (*arcana ut possim vatis Proba cuncta referre* 12). Det stilgreppet hör inte hemma i hjältediktningens litterära konventioner, utan snarare i den latinska kärlekspoesin där det var vanligt att poeterna gav sig till känna. Poeten använder tidens genrekonventioner för att skapa intimitet, både i förhållande till läsare och åhörare och till Gud, som är diktens inskrivne mottagare.

Diktens ”onymitet”,¹⁶⁵ att den bär en författares namn, har förmodligen spelat stor roll för dess överlevnad. Litterära verk som inte kan kopplas till en specifik författare är svårare att definiera, differentiera och kontrastera gentemot andra texter,¹⁶⁶ och tenderar därför att sorteras bort i litteraturhistorien. Det gäller inte minst centon där författarfunktionen inte är särskilt tydlig från början. Det personliga tilltalet i *Centots* inledning, interludium och epilog har också fungerat som legitimering av den starkt genusbetingade bilden av Proba som i första hand en välsinnad moder och maka som skrev dikten av privata skäl. Hennes konstruktion av ett troende, bekännande jag förväxlas ofta med den biografiska personen Proba, särskilt i epilogen där hon riktar sig till sin ”ljuve make” (*dulcis coniunx*, 693) med en önskan om att de varje år ska fira Kristi uppståndelse och himmelsfärd, de ”heliga riterna” (*morem sacrorum*, 692), så att deras efterlevande ska kunna stanna kvar i religionen (*maneant in religione nepotes*, 694). Den personliga inramningen gör att dikten framstår som en personlig bön om frälsning och pekar i det avseendet framåt mot en kristen andaktslitteratur. I Probaforskningen brukar det istället tolkas som ett bevis för att poeten skrev

165 Uttryck från Gérard Genette, *Paratexts: Thresholds of interpretation*, övers. Jane E. Lewin (Cambridge 1997) s. 37–40.

166 Se Michel Foucault, ”What Is an Author?”, i Paul Rabinow (red.), *The Foucault Reader*, (Harmondsworth 1991), s. 101–120, särsk. s. 107.

dikten för att undervisa sina två söner i kristendomens historia.¹⁶⁷

En mer retorisk och poetiskt orienterad läsning av de här passagera sätter läsningen på annan kurs. Låt oss se på några exempel: Poeten inleder sin dikt med att bekänna (*confiteor*, 8) att hon en gång för länge sedan skrev om maktgiriga kungar och grymma krig: ”fördömda män som var gripna av häftig maktlust, om olika mord, härskares grymma krig” (*regnandi miseros tenuit quos dira cupido, | diversasque neces, regum crudelia bella*, 2–3). De här verserna brukar tolkas som en allusion till kriget som ägde rum mellan den galliske usurpatorn Magnentius († 353) och den romerske kejsaren Konstantius (317–361) och som bröt ut i slaget vid Mursa Major år 351.¹⁶⁸ Man kan också läsa dem som en del av ett litterärt *recusatio*, vilket i princip innebär att ett diktjag vänder sig mot en typ av litterär text till fördel för en annan. Ett berömt exempel är början på den sjätte sången i Vergilius pastorala verk *Eklogerna* (3–8) där Tityrus berättar att Apollon ”drog honom i örat” (*aurem vellit*, 3–4) då

167 Pierre Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne* (Paris 1920) 430; Aurelio G. Amatucci, *Storia della letteratura latina cristiana* (Turino 1955 [1929]) s. 227; Joan M. Hussey, *The Cambridge medieval history*, vol. 1 (Cambridge 1957) s. 570; Filippo Ermini, *Storia della letteratura latina medievale: dalle origini alla fine del secolo VII* (Spoleto 1960) s. 197; Clark & Hatch (1981) s. 7 och s. 98–100; Michele R. Salzman, *On roman time: the codex-calendar of 354 and the rhythms of urban life in late antiquity* (Berkeley 1990) s. 229; Roger Green, ”Proba’s Cento: its Date, Purpose, and Reception”, *Classical Quarterly* 45 (1995) s. 551–63, särsk. s. 559; Salisbury (2001) s. 288; David V. Meconi, ”The Christian Cento and the Evangelisation of Christian Culture”, *Logos: A Journal of Catholic Thought and Culture*, vol. 7:4 (2004) s. 109–132, särsk. s. 112–13; Jane Stevenson, *Women Latin Poets: Language, Gender, and Authority from Antiquity to the Eighteenth Century* (Oxford 2005) s. 67f.; J. Christopher Warner, *The Augustinian Epic, Petrarch to Milton* (Ann Arbor 2005) s. 137; Lea M. Stirling, *The Learned Collector: Mythological Statuettes and Classical Taste in Late Antique Gaul* (Michigan 2005) s. 146; Cooper (2007) s. 65f.; Sandnes (2011) s. 143; Badini & Rizzi (2011) s. 44.

168 Se Jacob Köbel, *Quattuor hic compressa opuscula* (Oppenheim 1514 [1517]) s. 1–3; Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca Latina: sive, notitia auctorum veterum latinorum* (Hamburg 1721 [1697]) s. 230–33; Schenkl (1888) s. 514; Umberto Moricca, *Storia della letteratura latina cristiana*, vol. 2 (Turin 1928) s. 852–55; Clark & Hatch (1981) s. 98; Kastner & Millin (1981) s. 34f.; Roger Green, ”Proba’s Introduction to her Cento”, *Classical Quarterly* 47 (1997) s. 548–59, särsk. s. 551–53; Gabriele Disselkamp, ”*Christiani senatus lumina*: Zum Anteil römischer Frauen der Oberschicht im 4. und 5. Jahrhundert an der Christianisierung der römischen Senatsaristokratie (Bodenheim 1997) s. 141f.; Hélène Cazes, *Le livre et la lyre: grandeur et décadences du centon virgilien au Moyen Âge et à la Renaissance* (Lille 1998) s. 45, n. 4 och s. 191, n. 5; Colette Beaune & Elodie Lequain, ”Femmes et histoire en France au XVe siècle: Gabrielle de la Tour et ses contemporaines”, *Médiévales* 38 (2000) s. 111–136, särsk. s. 116; Susan Aschbrook Harvey, ”Women and Words: Texts by and about Women”, i F. Young et al. (reds.), *The Cambridge History of Early Christian Literature* (Cambridge 2004) s. 382–90, särsk. s. 382; Sandnes (2011) s. 142f.; Badini & Rizzi (2011) s. 50; Valentina Sineri, *Il centone di Proba* (Acireale 2011) s. 23f.

han började sjunga om "härskare och strider" (*reges et proelia*, 3), för att få honom att istället sjunga en sång som passar en herde. Tityrus lyder Apollon och väljer att ägna sig åt den "lantliga musan" (*agrestem musam*, 8). Passagen har en parallell i poeten Ovidius (ca 43 f. Kr.–17/18 e. Kr.) *Kärleksäventyr*, där berättaren förklarar att han ville skriva en dikt om krig på heroisk meter men att kärleksguden Cupido stal en fot och förvandlade hans verser till versmåttet elegiskt distikon. Då blev det en kärleksdikt i stället!¹⁶⁹ Probas inledning tycks höra hemma i den här traditionen. Berättarjaget vänder sig från ämnen som är typiska för hjältediktningen när hon bekänner att hon ångrar att hon tidigare diktade om krig och strider och förklarar att hon nu ska göra något annat. Hennes användning av *recusatio* skiljer sig dock från poeternas från den romerska så kallade guldåldern (århundradet före Kristi födelse fram till ca 14 e. kr.), som ofta låter en lite humoristisk underton prägla stilgreppet. I Probas dikt tar det istället formen av en bekännelse, vilket signaleras med verben *confiteor* (8) och *fatebor* (47). Ett par årtionden senare utvecklade Augustinus denna estetik i sin kristna självbiografi *Bekännelser* som inleds med att han "erkänner" (*fateor* 1.5.6) sina brister och begränsningar och medger att det Gud har beordrat honom att "bekänna" (*confiteri* 1.6.9) kommer att begränsas av hans kunskaper om livet och dess begynnelse.

Proba använder klassisk litteratur i sitt skapande av ett kristet poetiskt språk. I en gudomlig invokation förklarar poeten att hon är "dränkt" i den "kastaliska källan" (*madens castalio fonte*, 20) och att hon har "efterliknat de saliga" (*imitata beatos*, 20). Detta har tolkats som en gestaltning av de kristna sakramenten,¹⁷⁰ trots att den kastaliska källan snarare hör hemma i skildringar av greko-romersk gudomlig inspiration.¹⁷¹ Denna tvetydighet är typisk för diktens poetik och passagen kan därmed läsas som en metapoetisk kommentar där den kastaliska källan representerar Vergilius texter. Poeten åkallar systematiskt klassiska inspirationssymboler i samma andetag som hon avvisar dem. Diktjaget lovar att hon inte

169 Stephen J. Harrison, "Ovid and Genre: Evolutions of an Elegist", i Philip Hardie (red.), *The Cambridge Companion to Ovid* (Cambridge 2002) s. 79–94, särsk. s. 80.

170 Clark & Hatch (1981) s. 126–27 och s. 189; Jeffrey T. Schnapp, 1992. "Reading Lessons: Augustine, Proba, and the Christian Détournement of Antiquity", *Stanford Literary Review* 9 (1992) s. 99–124, särsk. s. 109; Margoni-Kögler (2001) s. 127; Anders Cullhed, *Kreousas skugga: Fiktionsteoretiska nedslag i senantikens latinska litteratur* (Eslöv 2006) s. 620.

171 Denna mytiska källa låg i en klyfta i de grekiska Parnassusbergen och var helgad åt Apollon och muserna i antik tid.

ska förledas av "fåfång förvillelse" (*vanus error*, 15) och att den inte kan få henne att tro att stenar kan tala (*saxa loqui*, 15). Förblindelse kan inte få henne att "följa bekransade orakel och tomma löften" (*laurigerosque sequi tripodas et inania vota*, 16) eller "adelns grälände gudar och bese-grade husgudar" (*iurgantesque deos procerum victosque penates*, 17). Hon bryr sig inte om att söka "ambrosisk nektar" (*ambrosium nectar*, 13) eller att ta med sig "muserna från Helikons höjder" (*Aonio de vertice ducere Musas*, 14). Liksom antikens profeter och sibyllor vill hon istället själv bli ett munstycke för den gudomliga kraften och låta Gud tala rakt genom henne. Jämte den personliga "Proba" konstruerar författaren en poetisk persona med influenser från den klassiska traditionens gudomligt inspirerade barder och sibyllor, vilket också skänker ett slags religiös auktoritet åt hennes dikt.

Kultursyntetiserande och könsöverskridande typologier

I sitt *Cento* reproducerar Proba traditionella bibliska typologier som användes för att knyta samman Nya Testamentet med den Hebreiska Bibeln. Det vill säga att typer, figurer och händelser från Gamla Testamentet sägs förebåda gestalter och skeenden i Nya Testamentet, deras antityper. Men i och med att de vergilianska och de bibliska berättelserna vävs samman i Probas *Cento* bildar händelser och figurer i den romerska mytologin ytterligare en dimension i den typologiska väven. Detta är av stor betydelse för Probas projekt. I en metapoetisk kommentar i inledningen förkunnar poeten att en allegorisk tolkning av Vergilius ligger till grund för hennes dikt: "Jag ska berätta att Vergilius besjög Kristi fromma offer" (*Vergilium cecinisse loquar pia munera Christi*, 23). Genom att ett flertal verser från ett avgränsat ställe hos Vergilius återanvänds för att beskriva en specifik biblisk episod uppstår en känsla av kontinuitet mellan specifika händelser och personer i den romerska mytologin och den kristna. Exempelvis återbrukas en mängd verser som beskriver riter i samband med grundandet av romarriket i skildringen av sista nattvarden, och med Venus erotiska kärlek gestaltas upprepade gånger kristen kärlek. Den här typen av typologier, där en av polerna är biblisk och den andra är icke-biblisk—ofta kallad semi-biblisk

typologi– är ett vanligt inslag i senare medeltida litteratur.¹⁷²

I tidigare forskning har man ofta betonat att Proba gestaltar Jesus som en romersk krigshjälte,¹⁷³ men ignorerat att många av återbruken i gestaltningen av honom, Maria och Gud är överskrider könsgänser; Gud gestaltas med citat från Venus, Jesus med verser som gestaltar amazon-krigaren Camilla och Maria med citat som hör till kungen Metabus, för att nämna några exempel. Den typen av återbruk är relativt frekventa i *Centot* och problematiserar bilden av Proba som en genuskonserverativ röst i en tid av radikal samhällsförändring, en bild som ofta har påkallats i nitton- och tjugohundratalets forskning. Kristnandet av Rom innebar en omprövning av könsroller men *Centot* har ofta definierats som en motvikt mot de här förändringarna.¹⁷⁴ Istället för att läsa dikten som ett sofistikerat litterärt konstverk definieras den som ”den typiska kvinnans svar på kristendomen på fyrahundratalet”.¹⁷⁵ Upptagenheten av poetens hypotetiska personliga motiv och intentioner tenderar att ta bort fokus från det vi faktiskt vet om Proba och *Centot*, och som strider mot bilden av Proba som en bakåtsträvande traditionalist: att hon som kvinnlig poet skrev in sitt verk i den manligt dominerade episka traditionen genom att skriva om *Aeneiden*, det verk som uppfattades som det viktigaste i denna kanon.

Den tidigmedeltida handskriftstraditionen

Det finns minst hundra handskrifter som innehåller Probas *Cento*, och över trettio av dem är medeltida: elva från före tusentalet och tjugo från

172 Friedrich Ohly, *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung* (Darmstadt 1977) s. 366; Dennis H. Green, *The Beginnings of Medieval Romance: Fact and Fiction, 1150–1220* (Cambridge 2002) s. 103.

173 Elizabeth A. Clark & Diane Hatch, ”Jesus as a Hero in the Virgilian Cento of Faltonia Betitia Proba”, *Vergilius* 27 (1981) s. 31–39; David F. Bright, ”Theory and Practice in the Vergilian Cento”, *Illinois Classical Studies* 9 (1984) s. 79–90, särsk. s. 87; Salisbury (2001) s. 288; Harvey (2004) s. 382; Roland H. Worth, *Shapers of Early Christianity: 52 Biographies, A. D. 100–400*, (Jefferson, NC 2007) s. 67.

174 Mathew Kuefler, *The Manly Eunuch: Masculinity, Gender, Ambiguity, and Christian Ideology in Late Antiquity* (Chicago 2001) s. 292; Clark & Hatch (1981) s. 111; Stratis Kyriakidis, ”Eve and Mary: Proba’s Technique in the Creation of Two Different Female Figures”, *Materiali e discussioni per l’analisi dei testi classici* 29 (1992) s. 121–53; Badini & Rizzi (2011) s. 67.

175 Citat från Michele Salzman, *The Making of a Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire* (Cambridge, MA 2002) s. 163; jfr Hunter (2007) 68.

elva- till trettonhundratalet.¹⁷⁶ De två äldsta (Par. lat. 13048 och Par. lat. 7701) är skrivna i så kallad 'a-b skrift', namngiven efter sina karakteristiska bokstäver. Det finns trettiofem sådana handskrifter kvar idag och alla är daterade till mellan 790 och 830. De bevarades i klostret Corbie, men producerades delvis på annat håll.¹⁷⁷ Det är inte helt etablerat var, men några förslag på platsen för det externa bokproduktionscentret är Notre-Dame av Soissons, Jouarres eller Chelles, vilka alla är kloster för nunnor.¹⁷⁸ Det senare instiftades av den merovingiska drottningen Balhilda († 680),¹⁷⁹ som också grundade Corbie.¹⁸⁰

I Corbiehandskrifterna är Probas dikt grupperad med texter av Venantius Fortunatus († ca 600) som var poet och biskop i Poitiers. Den ena handskriften (Par. lat. 13048), är en unik Fortunatus-samling som kan vara en direkt eller indirekt avskrift av hans egen utgåva.¹⁸¹ Samlingen innehåller flera dikter som är riktade till Fortunatus vän och beskyddare, den frankiska drottningen och helgonet Radegunda († 587). Två texter är skrivna i Radegundas namn: *Thuringias Fall* som är adresserad till hennes kusin Hamalfred, och *Brev till Artachis*, som är riktad till hennes syskonbarn.¹⁸² Av de sammanlagt tre dikter av Radegunda som vi känner till finns de här två enbart kvar i Par. Lat. 13048, där de följer direkt efter Probas *Centio*. Kopplingen mellan *Centot*, Fortunatus och Radegunda i

176 Sigrid Schottenius Cullhed (2012) *Proba the prophet: Studies in the Christian Virgilian Cento of Faltonia Betitia Proba* (diss. Göteborg 2012) 203–24; Schottenius Cullhed (2015) 7. En ny textkritisk edition med mer ingående genomgång av handskriftsmaterialet av Carlo Martino Lucarini är under utgivning (Teubner).

177 Leslie W. Jones, "The Scriptorium at Corbie: II. The Script and the Problems", *Speculum: a Journal of Medieval Studies* 22.3 (1947) s. 375–94, särsk. s. 376–77; David Ganz, *Corbie in the Carolingian Renaissance* (Sigmaringen (1990) s. 52f.

178 Rosamund McKitterick, "Nun's Scriptoria in England and Francia in the Eighth Century", *Francia* 19 (1992) s. 1–35, särsk. s. 18–20; Rosamund McKitterick, *History and Memory in the Carolingian World* (Cambridge 2004) s. 194.

179 Paul Fouracre & Richard A. Gerberding, *Late Merovingian France: History and Hagiography, 640–721* (Manchester 1996) s. 108–9.

180 Leslie W. Jones, "The Scriptorium at Corbie: I. The Library", *Speculum: A Journal of Medieval Studies* 22.2 (1947) s. 191–204, särsk. s. 191 och s. 193; Ganz (1990) s. 14f.; Fouracre & Gerberding (1996) s. 109f.

181 Richard Koebner, *Venantius Fortunatus: seine Persönlichkeit und seine Stellung in der geistigen Kultur des Merowinger-Reiches* (Leipzig 1915) s. 128–30; Michael Lapidge, *Anglo-Latin Literature, 600–899* (London 1996) s. 399–400.

182 De levde i Konstantinopel efter att ha flytt frankernas plundring av Thuringia år 531. Se Karen Cherewatuk & Ulrike Wiethaus, *Dear Sister: Medieval Women and the Epistolary Genre* (Philadelphia 1993) s. 20 och s. 41–42, n. 3.

denna handskrift kan säga oss någonting om Probas tidiga läsekrets. I ett brev från Fortunatus till Radegunda finns en allusion till Probas dikt som har uppfattats som ett tecken på att Fortunatus och Radegunda kände till och läste Proba,¹⁸³ vilket skulle förklara varför *Centot* finns i den här privata samlingen. Det kan även vara av betydelse att två av de äldsta handskrifterna producerades och bevarades i Corbie eftersom det grundades av Balthilda. Hon levde bara några generationer efter Radegunda och fungerade som en förebild för många frankiska kvinnor.¹⁸⁴ De här sammanhangen kan spegla en tidig tradition av kvinnliga läsare.

Den sista av de tre äldsta handskrifterna (Pal. lat. 1753) kommer från klostret i Lorsch och är en av tjugofem handskrifter som finns kvar från abboten Richbods († ca 804) skriptorium och som dateras till perioden 780 till 810. Den är känd för sin samling gåtor, Lorsch-gåtorna eller *Aenigmata Anglica* från slutet av sjuhundratalet. Pal. lat. 1753 är även den enda källan till helgonet och biskopen Bonifatius († ca 753) teologiska gåtor. Bland dem finns ett utdrag ur Isidors *Etymologier* och en minnestavla tillägnad en den anglosaxiske prästen Dombrecht som en gång var student till Bonifatius i England och senare undervisade i Lorsch.¹⁸⁵ Den innehåller rättningar och noteringar skrivna i anglosaxisk minuskel,¹⁸⁶ och saknar versbrytningar, vilket är typiskt för anglosaxiska handskrifter från före sjuhundratalet.¹⁸⁷ Man har därför dragit slutsatsen att exemplaret till Pal. lat. 1753 hamnade i Lorsch i samband med att Bonifatius lämnade England år 718 och åkte ut på mission på kontinenten.¹⁸⁸

Att den innehåller Aldhelm av Malmsbury's († 709) text om versmått har också tolkats som ett bevis på att den har ett anglosaxiskt exemplar.¹⁸⁹

183 Michael Roberts, *Humblest Sparrow: the Poetry of Venantius Fortunatus* (Ann Arbor 2009) s. 292–96.

184 Lynda Coon, *Sacred Fictions: Holy Women and Hagiography in Late Antiquity* (Philadelphia 1997) s. 126f. och s. 134f.

185 Ernst Dümmler, "Lorsch's rätsel", *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 22 (1878) s. 258–63, särsk. s. 262.

186 Michael Lapidge, "Rufinus at the school of Canterbury", i Pierre Lardet (red.) *La tradition vive: mélanges d'histoire des textes en l'honneur de Louis Holtz* (Paris 2003) s. 119–29, särsk. s. 127f..

187 Katherine O'Brian O'Keefe, *Visible Song: Transitional Literacy in Old English Verse* (Cambridge 1990) s. 23; Leslie Lockett, *Anglo-Saxon Psychologies in the Vernacular and Latin Traditions* (Toronto 2011) s. 276.

188 Lindsay (1916) s. 45–47; Vivien Law, *Grammar and Grammarians in the Early Middle Ages* (London 1997) s. 95f.; Michael Lapidge, *The Anglo-Saxon Library* (Oxford 2006) s. 37–40.

189 Lapidge (2003) s. 127.

Vi vet att Aldhelm kände till Probas dikt eftersom han inte bara citerade den och kommenterade positivt på den i sin skrift om versmått utan även kallade Proba ”den mest berömda bland kvinnliga poeter”.¹⁹⁰ *Centot* tycks alltså ha cirkulerat i sexhundralets Canterbury,¹⁹¹ där Aldhelm levde och utbildades av bland andra Theodor av Tarsus († 690). Han hade flytt till Rom från Grekland under upprorsåren kring år 668, och skickades därifrån till Canterbury där han blev ärkebiskop. Ett av få litterära verk från sexhundralets Canterbury som kallas *Laterculus Malalianus* och är en omskrivning av den grekiska krönikan av Johannes Malalas († 578) till en dikt om Kristi liv, har tillskrivits honom. Den innehåller ett stort antal verser från Vergilius verk och en del av dem används på samma sätt som i Probas *Cento*. Exempelvis har Eva ”en jungfrus bröst” (*pectore virgo*), vilket är ett uttryck som beskriver Skylla i *Aeneiden* (3.426) men Eva i *Centot* (130–31).¹⁹²

Vissa indikationer tyder på att man inte läste de klassiska poeterna, eller läste dem i mycket begränsad utsträckning i Canterbury på grund av det hedniska innehållet,¹⁹³ och det gjorde att Proba och andra kristna latinska poeter fick en betydande position i latinundervisningen. Lorsch-handskriften eller dess förlaga tycks även ha haft inflytande på flera tidiga medeltida handskrifter som cirkulerade i Frankrike eftersom de uppvisar likheter med den.¹⁹⁴ Efter att tidigt ha använts i Canterbury för latinstudier och som modell för kristen exegetisk poesi spreds produkter av de här bruken av *Centot* sedan ned till kontinenten under karolingisk tid.

Mot slutet av åttahundralet var biblioteket som tillhörde benediktinerklostret i Reichenau, med mer än fyrahundra böcker, det största i hela det karolingiska imperiet. Böckerna finns listade i den äldsta karolingiska bibliotekskatalogen vi har kvar, sammansatt av skriftställaren

190 Se Jan M. Ziolkowski & Michael C. J. Putnam, *The Virgilian Tradition: the First Fifteen Hundred Years* (New Haven, CT 2008) s. 94.

191 Jfr Lapidge (2003) s. 127, n. 41.

192 Jane Stevenson, *The "Laterculus Malalianus" and the School of Archbishop Theodore* (Cambridge 1995) s. 57, s. 71f., s. 86 och s. 208f.; Stevenson (2005) s. 70.

193 Stevenson (2005) s. 70f.

194 Valenciennes, Bibilothèque Municipale 395 (800-tal); Reg. lat. 251 (den del som innehåller Probas text är från 800-talet); Reg. lat. 1666 (1000-tal).

och bibliotekarien Reginbert († 846).¹⁹⁵ Här är Probas dikt grupperad med andra antika kristna dikter och teoretiska traktat om versmått och grammatik under sektionen *De Libris Prisciani*.¹⁹⁶ Texterna i den här listan motsvarar det som kallades *libri scolastici*, 'skolböcker', i senare kataloger.¹⁹⁷ Den Probahandskrift som listades där finns inte kvar, men det gör däremot en Reichenauhandskrift från niohundratalet. Liksom en åttahundratalshandskrift från klostret i Sankt Gallen, med vilken den tycks vara besläktad, innehåller den texter om och av Juvenecus (300-tal), Sedulius (400-tal) och andra poeter som utgjorde medeltidens kanon av kristna poeter. Under den karolingiska eran studerades deras texter inom ramen för *Ars Grammatica*, det vill säga studiet av det latinska språket och litteraturen.¹⁹⁸ Huvudsyftet med att läsa grammatik – liksom samtliga av de sju fria konsterna uppdelade i *trivium* (grammatik, retorik och dialektik) och *quadrivium* (aritmetik, geometri, astronomi och musik) – var i de här sammanhangen att förstå och tolka de bibliska skrifterna.¹⁹⁹ Den antika poesins uppgift var att lära studenter latin och förbereda dem inför bibelstudier. Eftersom den kristna poesin gjorde det bättre än den klassiska litteraturen, som måste läsas med försiktighet på grund av det hedniska innehållet, tenderade de kristna poeterna att ersätta de klassiska.²⁰⁰ Martin Irvine menar att den senantika kristna poesins framgång berodde på att den överförde den klassiska latinska litteraturens prestige till den kristna textvärlden. Samtidigt fungerade texterna som bibelkommentarer efter-

195 Andreas Wilmar, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae: codices manuscript recensiti, codices reginenses latini*, vol. 2 (Vatikanstaten 1945) s. 2f.; Elisabeth Pellegrin, *Les manuscrits classiques latins de la Bibliothèque Vaticane: catalogue*, vol. 2.1 (Paris 1978) s. 55–57.

196 Gustav H. Becker, *Catalogi bibliothecarum antiqui* (Bonn 1885) s. 12f.; Günter Glauche, *Schullektüre im Mittelalter: Entstehung und Wandlungen des Lektürekanons bis 1200 nach den Quellen dargestellt*, diss. (München 1970) s. 23f.; jfr Rosamund McKitterick, *The Carolingians and the Written Word* (Cambridge 1989) s. 179–83.

197 Bernhard Bischoff, *Manuscripts and Libraries in the Age of Charlemagne*, övers. och red. Michael M. Gorman (Cambridge 1994) s. 97.

198 Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Aug. 217 (800/900-tal); jfr Alfred Holder, *Die Handschriften des Badischen Landesbibliothek in Karlsruhe*, vol. 5.1 (Wiesbaden 1906) s. 493–98.

199 Martin Irvine, *The Making of Textual Culture: "Grammatica" and Literary Theory, 350–1100* (Cambridge 1994) s. 5–7; Anna A. Grotans, *Reading in Medieval St. Gall* (Cambridge 2006) s. 23–28, särsk. 24.

200 Mary M. Clark, *The Abbey of St. Gall as a Centre of Literature and Art* (Cambridge 1926) s. 101f.; Buford Scrivner, "Carolingian Monastic Library Catalogs and Medieval Classification of Knowledge", *The Journal of Library History* 15 (1980) s. 427–44, och s. 440; Bischoff (1994) s. 103; Grotans (2006) s. 72f.

som de ofta innefattar bibeltolkningspraktiker såsom allegori och typologi.²⁰¹ Den här sortens användning av *Centot* återspeglas i två handskrifter som tillhörde Martin Irländaren († 875) och som utgjorde en del av kursmaterialet i katedralskolan i Laon. Dessa innehåller enbart exegetiska och historiska texter som på ena eller andra sättet beskriver skapelsehistorien.²⁰²

Handskrifter och kataloger från karolingisk tid visar alltså att texten användes i latinundervisningen och att den inte studerades jämte Vergilius texter utan snarare i stället för dem. Under den här tiden tycks *Centots* koppling till Vergilius ha varit mindre betydelsefull för dess spridning än det faktum att det var en bibelepisk dikt på hexameter.

Profeten Proba

I de hög- och senmedeltida handskrifterna däremot, grupperas *Centot* i regel inte med annan kristen poesi eller med traktat över versmått och grammatik.²⁰³ I stället återfinns den bland teoretiska texter om universum. Fem av tolv kopior av Probas dikt från nio- till tolvhundratalet finns i handskrifter med ett eller flera teoretiska skrifter om universum: Macrobius (-400tal) kommentar på *Scipios dröm*,²⁰⁴ Bernard Silvesters (ca † 1159) *Kosmografi*,²⁰⁵ och Alain av Lilles *Anticlaudianus*²⁰⁶ samt *Naturens Klagan*.²⁰⁷ Det här sättet att gruppera *Centot* indikerar ett ökat intresse för dess kosmologiska innehåll.

Diktens koppling till Vergilius och framställningen av den romerske poeten som en kristen poet *ante litteram* blir tydligare och får större betydelse i handskrifter från tolv- och trettonhundratalet,²⁰⁸ och ännu mer i

201 Irvine (1994) s. 364–71.

202 Laon, Bibliothèque Municipale 279 (800-tal) och Laon, Bibliothèque Municipale 273 (800-tal); jfr John J. Contreni, *The Cathedral School of Laon from 850 to 930: its Manuscripts and Masters* (München 1978) s. 37f., n. 30, s. 40, s. 67f., s. 112f. och s. 157.

203 Med undantag för Par. lat. 14758 (1200-tal) och Laur. plut. 23.15 (400-tal).

204 Leiden, Universiteitsbibliotheek, Voss. lat. Q 2:3 (900/1000-tal); Bryssel, Bibliothèque Royale, 10038-53 (1200-tal).

205 Cambridge, Trinity College Library, O. 7.7. (1200-tal); Weimar, Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Q111 (1200-tal).

206 Bryssel, Bibliothèque Royale, 10038-53 (1200-tal); Weimar, Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Q111 (1200-tal); Laur. plut. 91sup.36 (1400-tal).

207 London, BL, Cotton Vespasian B XXIII (1300-tal).

208 New Haven, Yale University Library, 700 (1200-tal); Saint Petersburg, Library of the Russian Academy of Sciences, Q 433 (1300-tal); London, British Library, Harley 4967 (1200-tal).

fjortonhundratalets,²⁰⁹ i vilka *Centot* ofta grupperas med Vergilius texter. I stället för att ersätta *Eklogerna*, *Georgica* och *Aeneiden* i utbildningssammanhang tycks *Centot* nu snarare ha fungerat som en ingång till den romerske poetens verk.²¹⁰ I en handskrift från trettonhundratalet återfinns *centot* i en samling texter som förknippas med läsning och tolkning av Vergilius, såsom allegoriska kommentarer och Albertino Mussatos tragedi *Ecerinis*.²¹¹ Mussato diskuterade Proba och hennes roll i en brevväxling med dominikanermunken Giovannino av Mantua under början av trettonhundratalet. Giovannino var oenig med Mussato huruvida Probas *Cento* bevisade att Vergilius var en förkristen profet eller inte.²¹² I samma anda som Mussatos brev listas Probas text som en ”bok om profeter som siar om Kristus” (*liber...de prophetii[s] prophetantibus de christo*) i en katalog från trettonhundratalet.²¹³ Denna tolkningstradition, där Proba definieras som en sierska och Vergilius som hennes orakel, kulminerar i Filippo Barbieris bok från 1481 där han representerar henne som en kristen sibylla och hennes *Cento* som ett bevis på att Vergilius var en förkristen poet. Traktaten är uppdelat i fyra sektioner, där den första behandlar skillnader mellan kyrkofäderna Hieronymus och Augustinus läror och deras syn på den ”gamla världens” profeter. Hieronymus trodde inte alls att Vergilius kunde ha varit kristen, men för Augustinus var det inte helt otroligt. Utifrån Augustinus auktoritet fortsätter Barbieri den andra sektionen med att lista och beskriva tolv sibyllor som förkunnade Kristi ankomst.²¹⁴ Mot slutet av framställningen skriver Barbieri att han med hjälp av ytterligare belägg i form av ”verserna av den gudomligt

209 London, BL, Arundel, 82 (1400-tal); Colmar, BM 293 (1400-tal); Köpenhamn, Universitetsbibliotek, E. Donat Var 18 (1400-tal); Cambridge, University of King's College. Add. 16166 (1400-tal); Turino, Biblioteca Nazionale, F. I V.7 (1400-tal); Vat. lat. 1586 (1400-tal); Vicenza, Biblioteca Civica Bertoliana, 507 (1300/1400-tal); Urb. lat. 353 (1400-tal); Köpenhamn, Det Konglige Bibliotek, NKS 159 (1400-tal); Milano, Biblioteca Pinatoteca Accademia Ambrosiana, G 111 Inf. (1400-tal); Zwickau, Rathschulbibliothek, XIII, II, 5 (1400-tal); Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek 367 (1400-tal); Zaragoza, Biblioteca del Seminario Sacerdotal de San Carlos, A. 5-25 (1400-tal).

210 Jfr Cazes (1998) s. 272f.

211 Milano, Biblioteca Pinatoteca Accademia Ambrosiana, G 111 Inf (1400-tal).

212 Christoph Hoch, *Apollo Centonarius: Studien und Texte zur Centodichtung der italienischen Renaissance* (Tübingen 1997) s. 26–32; Manlio T. Dazzi, *Il Mussato preumanista (1261–1329): l'ambiente e l'opera* (Venedig 1964) s. 110–13; Mario Fois, *Il pensiero cristiano di Lorenzo Valla nel quadro storico-culturale del suo ambiente* (Rom 1969) s. 200–5.

213 B. C. Barker-Benfield (red.), *St Augustine's Abbey, Canterbury: the Catalogue*, vol. 2. (London 2008) s. 967–69, särsk. s. 269.

214 Jfr Cazes (1998) s. 326f.

begåvade kvinnan Proba” ska bevisa att sibyllornas profetior är sanna. Barbieris bok fick en viss spridning,²¹⁵ och väckte även motreaktioner. I förordet till en utgåva av *Centot* från 1497 börjar utgivaren med att avvisa föreställningen om Vergilius som kristen: ”Tro inte, ivrige läsare, att Vergilius var kristen”, och betonar därefter skillnaderna mellan poetisk och profetisk inspiration.²¹⁶ En liknande varning finns i en utgåva från 1514 där Jacob Köbel bestrider synen på Vergilius som en förkristen profet och Proba som hans munstycke.²¹⁷ Även om Probas roll som sierska tonades ned fortsatte hennes dikt att anses värdefull i en rad sammanhang under fjorton- och femtonhundratalet. Den fortsatte att användas i utbildningssammanhang och återopades ofta i den så kallade *querelle des femmes* som spreds över Europa från slutet av trettonhundratalet och ett par sekel framåt. Medeltiden hade förmedlat en Proba till eftervärlden som framstående humanister som Francesco Petrarca (1304–1374), Giovanni Boccaccio (1313–1375) och Christine de Pisan (1364–1430) uppfattade och beskrev som en stor intellektuell.²¹⁸ Under flera århundraden fick hon nu en viktig roll som förmedlare av humanistiska ideal och som ett argument för kvinnors intellektuella förmåga och rätt till utbildning.

Det är inte bara i kraft av sitt eget kön som Proba är en viktig representant för kvinnors roll i medeltida kulturförmedling. I vissa av de litterära återbruken i sin dikt överskrider hon könsgränser mellan de vergilianska och bibliska gestalterna, och i inledning och avslutning anspelar hon på några av de kvinnoroller som stod till buds – moderns, makans och den inspirerade sibyllans – för att skapa en poetisk persona med religiös och litterär auktoritet. Hennes text intog en egen plats i den medeltida litteraturförmedlingen. Under karolingisk tid användes den i latinundervisningen och fungerade på vissa håll som ett kristet substitut för hedniska texter på klassiskt latin. Under för-renässansen började dikten i allt högre grad förknippas med Vergilius och fungerade då som en paratext till hans verk. Den Proba som medeltidens lärde förmedlade till humanisterna förvandlades sedan till ett kraftfullt exempel på antikens lärdomskultur som bidrog till den tidigmoderna feminismens argumentationsartilleri.

215 Den trycktes om fyra gånger inom 32 år; George Herolt och Sixtus Riessinger (Rom 1482); Bernadino Benali (Venedig 1495); Jacob Köbel (Oppenheim 1514 [1517]).

216 Cazes (1998) s. 320.

217 Jacob Köbel (Oppenheim 1514 [1517]).

218 Schottenius Cullhed (2015) s. 23–46.